

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARDA NUTQ O'STIRISH BILAN BOG'LIQ BO'LGAN MASHG'ULOTLAR IZCHILIGI

Olimjon Eshimbetov

Toshkent gumanitar fanlari universiteti o'qituvchisi pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa fanlari doctori PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8113288>

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarda matn vositasida o'quvchilarning nutq o'stirish bilan bog'liq bo'lgan mashg'ulotlar izchiligi borasida atroflicha fikr-mulohazalar yuritiladi. Turli xil interaktiv o'yinlar va ularni ta'lim jarayonida maqsadli qo'llashning interaktiv jihatlari tadqiq qilindi. Ayniqsa, matn vositasida o'quvchilarning bog'langan nutq malakasini rivojlantirish usullariga alohida e'tibor berildi.

Kalit so'zlar: matn, nutq, ko'nikma, tahlil, metod, tasavvur, interaktiv, pedagogik texnologiya, tallafuz, talqin, so'zlash malakasi, bayon qilish madaniyati, og'zaki hamda yozma nutq.

THE SEARCH FOR ACTIVITIES RELATED TO SPEECH GROWING IN ELEMENTARY STUDENTS

Abstract. In the article, primary-grade students receive comprehensive text-based feedback on the students' search for activities related to speech culture. Various interactive games and interactive aspects of the target hand in their educational process have been researched. Particular attention was paid to the methods of developing students' associated speech skills in the text medium.

Key words: text, speech, skills, analysis, method, imagination, interactive, pedagogical technology, tallafuz, interpretation, speaking skills, culture of statement, oral and written speech.

ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТЬ ЗАНЯТИЙ, СВЯЗАННЫХ С РАЗВИТИЕМ РЕЧИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. В статье дается подробная обратная связь о последовательности занятий учащихся по развитию речи у учащихся начальных классов с помощью текста. Исследованы различные интерактивные игры и интерактивные аспекты их целенаправленного применения в образовательном процессе. Особое внимание было уделено методам развития связной речевой компетентности учащихся средствами текста.

Ключевые слова: текст, речь, навыки, анализ, метод, воображение, интерактивность, педагогическая технология, произношение, интерпретация, устная и письменная речь, устная культура, устная и письменная речь.

Jamiyat faoliyati to'g'ri yo'lga qo'yilganligi shaxs omiliga e'tibor ortishiga turtki beradi. O'z navbatida, inson fenomenining muayyan mavqe kasb etishi qadriyaviy mezonlar barqarorlashuviga sharoit hozirlaydi. Unda ta'lim tizimining uzluksiz mohiyati aks etadi. Xususan, odamzot ahvoli-ruhiyasini belgilaydigan nutqiy malakani shakllantirish va bosqichma-bosqich takomillashtirish muntazam davom etadigan jarayon hisoblanadi.

Joriy hodisa belgi-tovush-ohangni to'g'ri talaffuz qilish, muayyan lug'at zahirasiga ega bo'lish, ulardan o'rinli hamda unumli foydalanish va savodxonlik madaniyatiga erishishdek

xususiyatlarni qamraydi. SHu nuqtayi nazardan, nutqiy malakani soʻz-soʻz birikmasi-gap modellari bogʻlanishini taʼminlaydigan asosiy vosita sifatida baholash maqsadga muvofiq keladi.

Operativ tezkorlik hamisha tayyor turgan ong faoliyati bilan bogʻliq boʻlib, taassurot hamda mushohada ixchamligini taqozolaydi. Tabiiyki, ogʻzaki va yozma nutq malakasini uyushtirish subyekt soʻz boyligini oshirib borishga ehtiyoj sezadi.

«Nutq oʻstirish bilan bogʻliq boʻlgan mashgʻulotlar izchil, doimiy ravishda oʻtkazib borilmasa, taʼlimning yaxshi, sifatli boʻlishiga, oʻquvchilarning madaniy nutqini egallashlariga erishib boʻlmaydi. SHunga koʻra, darsda nutq oʻstirishni takomillashtirib borish, boshlangʻich sinflar ishini oʻrta sinflar ishi bilan, oʻrta sinflar ishini yuqori sinflarda amalga oshiriladigan ishlar bilan bogʻlangan holda davom ettirish oʻqituvchi zimmasidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi[1] »

Har qanday taʼlim jarayoni pedagogdan ijodiy yondashuvni talab etadi. Xususan, bolaning bilish faoliyatini toʻgʻri tashkil etish, uning oʻzlashtirish xususiyatlarini hisobga olgan holda, uni mustaqil fikrlashga yoʻnaltirish lozim.

Psixologik taomillarga muvofiq, nutqiy faoliyat tinglash va anglash darajalaridan iborat. Bunda matn xarakteri va mazmuni nazariy axborot tabiatidan kelib chiqadi. Toʻgʻrirogʻi, yozish, bayon, ifoda va tarjima uzviy qismlarini bir-biriga tutashtirish murakkab-zahmattalab jarayon sanaladi. Unda asosiy eʼtibor tilga nisbatan ongli munosabatni shakllantirishga qaratiladi. Oʻqitish tizimi muhim tarkibiy juzvi – nutqiy faoliyat doimo butunlikni taqozolashini hisobga olsak, masala mohiyati yanada ayonlashadi.

Shu nuqtayi nazardan, lugʻaviy birliklarni anglash va amaliyotda qoʻllash jipsligi taʼlim maqsadi toʻgʻri tanloviga borib taqaladi. Ifodali oʻqish, materialni oʻzlashtirish va tasavvurda qayta tiklash aynan toʻgʻri tanlovga bogʻlanadi.

Mazkur nuqtada masalaning mohiyati unchalik oydinlashmaydi. SHu boisdan, ogʻzaki va yozma nutq tabiatini til-adabiyot-mantiq-falsafa-jamiyat uzviy taʼsiri jarayonida oʻrganish maqsadga muvofiq. Bogʻlanishli nutq aqliy, ruhiy va maʼnaviy faoliyat hosilasi, unda ijodiy axborot uzluksiz hamkorligi, qayta idrok etish tizimi va mustaqil fikrlash malakasi yaxlit hodisaga aylanadi. Tasavvurdan tasvirga, tasvirdan ifodaga oʻtib turadigan konstruksiya tabiati jarayon tezkorligini taqozolaydi. Eng avvalo, nutq hamda adabiy til mohiyati orasida mavjud tafovutni aniqlashtirish joiz.

Lugʻaviy birlik toʻla oʻzlashtirish jarayonida nutqqa evriladi. Toʻgʻrirogʻi, nutqiy malaka muallif talqinidan kitobxon tasavvuriga koʻchishi vositasida salmoq kasb etadi. Jahon madaniyatida «qayta mutolaa» istilohi mavjud. Jiddiy ijodiy mehnat sifatida oʻzlashtirish estetikasi «olam va odam haqidagi tasavvurlar, muayyan dunyoqarash bilan oʻzaro muloqotga kirishish bosqichi» [2] ekan, nutqiy faoliyat koʻp qirrali jarayon sajiyasini oladi. Unda ijtimoiy mohiyat va ruhiy madaniyat, tasavvur tiniqligi va taassurot yaxlitligi, ifoda mustaqilligi va tasvir muqobilligi aks etadi.

Maʼlumki, bolalarda kuzatish asta-sekin rivojlanib boradi. Oʻquvchilar quyi sinfdan boshlab ob-havo, tabiat voqea-hodisalarini (yil fasllaridagi oʻzgarishlar, kun va tunning almashinishi, kunning qisqarishi, tunning uzayishi yoki qisqarishi) kuzatib, kalendarga belgilab boradilar. Kuzatishlarni har haftada va har oyda bir marta umumlashtiradilar. Bularning barchasi bolalarga oʻz soʻzlari bilan erkin hikoya tuzishga imkon beradi. «Birovlarning» soʻzlaridan foydalanish, yaʼni oʻqiganlarga tayanish uchun zaruriyat qolmaydi. Bunday usul bilan matnga

tayyorlash o'quvchilarning o'zlari ko'rgan, eshitgan, kuzatgan predmet va voqea-hodisalar haqidagi bilimlarini qayta tiklashga yordam beradi.

Masalan, qushlarning qishdagi hayotini kuzatish haqida matn yozishga o'quvchilar quyidagi mashqlar yordamida tayyorlanadi. Avval o'qituvchi o'quvchilarga qushlarni kuzatib borishni, kuzatishda nimalarga etibor berishni, qaysi matn, rasmlar bilan tanishishni kuzatgan va o'qiganlarini solishtirishni, kalendarga belgilab, kuzatish daftarlariga yozib borishni topshiradi. Qushlar hayotiga oid o'qigan asarlari, kuzatishlari, o'qish va tabiatshunoslik darslarida o'tilgan mavzularni mustahkamlash jarayonida savollar orqali aniqlab, umumlashtirib boriladi. O'quvchilar kuzatishlarini o'qilgan asarlarning mazmuniga bog'lab so'zlab beradilar. Ona tili darslarida esa qushlar hayotiga oid o'rganilgan grammatik qoidalarga mos so'z, so'z birikmalari tanlanadi, gap va kichik-kichik bog'lanishli matnlar tuzdiriladi.

Muayyan amaliy ko'nikma hosil qilish uchun mutaxassis nutqda belgi va harf, so'z va gap, tushuncha va mushohada orasidagi mantiqiy aloqa intizomini anglashi lozim. O'quvchining lug'aviy birliklardan amalda foydalana olish malakasini shakllantirish muntazam mashg'ulotlar tizimi ustida ishlashni talab etadi. O'zlashtirilayotgan bilim va malaka birligiga erishish imitatsiya darajasidan oziqlanadi.

Talaffuz me'yorlariga o'rgatish hali nutqiy faoliyatga yo'naltirishning dastlabki pog'onasi, matn ustida ishlash jarayoni, lug'at jamg'armasini o'zlashtirish va mustaqil fikrlash ko'nikmasi hamkorligini ta'minlash ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Unda til dalolati yuzasidan ko'nikma hosil etish hamda lug'at zahirasini muntazam boyitib borish – mustahkamlashga diqqat qaratiladi.

Nutq madaniyatini oshirishning muhim lingvistik omili nazariy ma'lumotni izchil teranlashtirib borish vositasida izohlanadi. Axborotni o'zlashtirish, odatda, oddiylikdan murakkablikka qadar harakatlanadi. Unda bilimlararo munosabatni tayinlash muhim ahamiyat kasb etadi. Grammatik materiallarni o'zaro muqoyasada tavsiflash aksariyat hollarda muvaffaqiyat keltiradi.

Negaki, lug'at boyligi va nutqiy ko'nikma yaxlitligi nazariy bilim teranligiga bog'lanadi. Vaholanki, o'zlashtiruvchi faoliyatida ijodiy malaka amaliy ko'nikma tarzida namoyon bo'ladi. Matnlararo shakllanadigan aloqa tizimi nutqiy madaniyat izchilligi va mantiqiylikiga yo'l ochadi. O'z navbatida, nutqiy tanlov aniqligi materialni tez hamda o'ng'ay o'zlashtirish uchun zamin hozirlaydi. Ta'lim ilmiyligi, tizimliliigi, nazariya bilan amaliyotning o'zaro aloqadorligi, muntazamligi va bilimlarning bir-biriga bog'liqligi hamda aniqligi uning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflaydi.

Umuman, yosh avlodni har tomonlama barkamol, yuksak vatanparvarlik va insoniylik ruhida tarbiyalash, uning shaxs sifatida voyaga yetishini ta'minlashda til madaniyatiga ongli munosabatni shakllantirish muhim o'rin tutadi. Ham shaxsiy, ham tabiiy ravishda taraqqiy toptiriladigan nutqiy faoliyat inson ma'naviy borlig'ini belgilaydigan mezon sanaladi.

Binobarin, og'zaki va yozma bayon orasidagi lisoniy aloqa olam hamda odam munosabatlarini idrok etish, baholash vositasi bo'lish barobarida milliy o'zlik hissini mustahkamlash, ong-tuyg'uda jiddiy sifat o'zgarishlarini qaror toptirishdek vazifalarni bajaradi. Mazkur holat, o'z navbatida, nutq madaniyatini til quvvat-hofizasiga tutashtirish jarayonining naqadar mashaqqatli va mas'uliyatli maqsadga egaligini to'la dalolatlaydi.

Matn yaxlitligi ta'minoti axborot vazifadoshligidan oziqlanadi. Biroq funksional yangilikka intilish rekroproduktiv nutqni shakllantirish barobarida hissiy-ma'naviy muvozanatga putur yetkazadi. Aslida matn, inson tuyg'usi, ruhiyati kechinmalarini shakllantirishning eng muhim omilidir.

Nutqiy faoliyat mazmuni ilmiy tafakkur miqyosi, ijodiy malaka darajasi va amaliy ko'nikma teranligiga bog'liqdir. Matnning maqsadi shaxsni yuksak ma'naviy qadriyatlar asosida shakllantirishdan iborat ekan nutqiy faoliyat mantiqiy izchillikni muayyan nuqtaga yig'ish va umumlashtirish ustqurmasi bilan chambarchas bog'lanib ketadi.

Ta'lim tizimi didaktik mohiyatga erishganda maqsad uning yetakchi omiliga aylanadi. Yozma va og'zaki nutq uzluksizligini ta'minlashga qo'yiladigan asosiy talablardan biri mustaqil fikrlash madaniyati bilan bog'liq. Aslida mustaqil fikrlash madaniyati og'zaki va yozma nutq orasidagi tafovutni birlashtiradi. Adabiy asar tahlilida o'zaro hamkorlik yetakchi o'rin egallaydi. Unda tahlil tamoyili hissiy idrok izchilligi bilan birikadi.

«Didaktik tahlil yuzaga chiqishi uchun faqat eshituvchi rolda bo'lishi aslo yetarli emas, u albatta, tahlil qiluvchi martabasida bo'lishi kerak. SHundagina natija ijobiy bo'ladi. Adabiyot darslari teng tomonlar faoliyati ekanligi, bu faoliyat ishtirokchilaridan biri bo'lmish o'qituvchi faqat hayotiy tajribasining boyligi, badiiy asarga munosabat malakasini egallaganligi, estetik mezonlarning shakllangaligi bilan o'qituvchilardan ajralib turishi haqida gapirgan edik. Garchi o'quvchilar sinfda o'rganiladigan asarlarni o'qituvchi singari oldindan to'liq o'qib chiqmagan bo'lsalarda, o'zlarining axloqiy mezonlariga, ma'naviy tajribalariga egadirlar.

Chunki har bir inson dunyoga kelgan kundan boshlab o'zi bilib yoki bilmay ma'naviy tajriba orttiraveradi. Binobarin, badiiy asar talqinidan ta'sirlanish, unga qadriyatlar nuqtayi nazaridan baho berishda o'quvchilar ham o'ziga yarasha ma'naviy huquqqa egadirlar. Adabiyot predmetining maktabda o'rganiladigan o'zga o'quv predmetlaridan asosiy farqi shunda[3]», - deya e'tirof etadi uslubiyatchi-olim Q.Yo'ldoshev. Darhaqiqat, didaktik tahlil nutqiy faoliyat madaniyatini bosqichma-bosqich shakllantirishga zamin hozirlaydi. Unda og'zaki nutq izchilligi yozma nutq mantiqiyligini ta'minlaydi.

Yozuv madaniyati tinimsiz takrorlanib turadigan murakkab tizim sanaladi. To'g'rirog'i, uslubiy husnixat doimiy va davomiy mashqni taqozolaydi. O'z navbatida, nutqiy faoliyat har bir shaklida ma'naviy tajriba va nazariy o'zlashtirish darajasi bayon muvafaqqiyatini ta'min etadi. Axloqiy mezonlar ta'sirida shakllanadigan nutqiy madaniyat o'quv talablarini birinchi o'ringa ko'taradi. Tahlil va idrok uzviyligi ta'minotini markazlashtiradigan konstruksiyada yaxlitlik maksimal nuqtaga ko'tariladi.

Moddiy va g'oyaviy munosabat nisbatiga qurilgan tizimda dunyoqarash qadriyatga evriladi. Tasvir tiniqligi hamda ifoda izchilligi muvozanati nutqning organik uyushmasini izohlaydi. Ijtimoiy borliq mohiyatidan ifoda madaniyatiga o'tish matn ijodiy sarhadlarini shakllantiradi. Ichki va tashqi ma'no qatlamlari boshqaruvchanligi og'zaki va yozma nutq mundarijasini butunlashtiradi.

SHu ma'noda, nutkiy faoliyat uzluksizligi bayon va tahlil, tasvir va ifoda, talqin va muhokama tushunchalarini jipslashtiradi. Aslida yozma nutq og'zaki bayon namoyon bo'lish tamoyilini reallashtiradi. Mohiyat, ong hamda yaxlitlik nutq struktural tizimini tasdiqlaydigan asosiy tushunchalar: unda obyektiv materiya subyektiv modallikni yuzaga chiqaradi.

Umumtaraqqiyot darajasidan ajralib chiqadigan, aniqroq aytganda, saralanadigan nutqiy faoliyat inson dunyoqarashida markazlashadi.

Uning ruhiy-uslubiy negizini mushohada nisbati tashkil etadi. Tafakkur ma'naviy-ma'rifiy-falsafiy-ijtimoiy-qadriyaviy sajiyasi aniq-hissiy ifoda tiniqligi, adabiy umumlashma shartliligi hamda materiya mavjudligi ichki hamkorligi vositasida butunlay rasmiylashadi.

REFERENCES

1. Hotamov A., Zunnunov N. Adabiyot o'qitish metodikasi. – T.: 1992. – B 268.
2. Tvardovskiy A.T. Sobr. soch. v 5-i t. – M.: Nauka, 1971. – S. 342.
3. Yo'ldoshev Q. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. – T.: O'qituvchi, 1996. – B. 104.